

Nad knihou
Ericha Fromma
„Lidské srdce“

Jiří Cvekl

Jiří Cvekl: Rezension "The Heart of Man",
in: E. Fromm, Lidské srdce [1964a⁵], Praha
1969, S. 125-132 (Ypsilon Verlag)

Problém určení povahy nebo „přirozenosti“ člověka je tak starý jako lidská kultura, jako vědomí člověka o sobě samém, jako hodnotící soudy o světě a lidech. V minulosti se tímto problémem zabývali především mytologie a náboženství, etické systémy, úvahy moralistů a sociálních reformátorů. Význam těchto úvah nelze přeceňovat, protože morální chování lidí bylo v převážné míře určováno jinými silami, než jsou morální traktáty kněží a myslitelů. Takzvané zlé sklony v lidské přirozenosti, projevující se v krajní podobě jako zločiny, byly odsuzovány, přičemž poslední sankcí na tomto světě bylo odsouzení k smrti a poslední sankcí na onom světě věčné zavržení, pekelné trápení nebo pokles k nižším formám existence. Ve všech případech se však výzvy k dobru a zavržení zla obracely k jedinci a jeho postihovaly. Zločinné jednání panovníků a vojovůdců, politiků a soudců postihovalo ovšem větší počet osob; nikdy však nevznikala situace, že by zlé sociální sklony v člověku mohly dávat v sázku samotnou existenci lidského rodu. Nikoli proto, že by lidé dřívějších epoch byli lepší, ale proto, že měli k dispozici nesrovnatelně méně ničivé prostředky.

V druhé polovině dvacátého století se situace radikálně mění. Převládají-li v lidech jako jednotlivců a v lidstvu jako celku zlé destruktivní impulsy, bude to mít dříve anebo později za následek katastrofu lidstva a obrovitou devastaci života na této planetě. Úvahy moralistů přestávají mít nevinný ráz meditace o tom, zda jsme spíše dobří nebo spíše zlí, a stávají se existenčním problémem člověka na zemi.

Nelze říci, že by morální úvahy, pedagogické úsilí a ušlechtilé cíle mnoha myslitelů a reformátorů zvláště hluboce proměnily motivační výbavu člověka a výrazně ji odlišily od prehistorických předků. Zjistitelnost morálního pokroku zůstává stále dosti temným a neuspokojivým problémem. Na rozdíl od minulosti však chápeme dnes daleko hlouběji a cítíme daleko ostřeji nedostatečnost hlubšího pozitivního vědění o člověku. Teprve před několika desetiletími se jakž takž rozvinul komplex věd o člověku, z nichž každá usiluje nezávisle na morálních, náboženských i politických předsudcích epoch a skupin pochopit člověka ve všech dimenzích jeho života a teprve na základě tohoto vědění programovat pedagogické, politické a morální

reformy. Do práce se zapojily fyzická i kulturní antropologie, biologie člověka i humánní medicína, sociologie i historie, psychologie a psychiatrie, ekonomie i vědy o řízení společenských procesů. Pokrok těchto oborů je nesnadný nejenom pro složitost předmětu, ale také pro mocný odpor, který kladou poznávacím aktům lidské emoce, pudy a afekty, potřeby a zájmy, víry a předsudky. Každý, kdo se odváží na toto pole a bude se snažit s plnou upřímností, opravdovostí a neohrožeností formulovat své poznatky, musí počítat s tím, že nejenom vyvolá nesouhlas a utrží ty či ony pomyslné slovní rány, ale že může být ohrožován i ve své lidské existenci. Neboť odpor k poznání neprojevují jen jednotlivci, ale daleko účinněji a úspěšněji organizované skupiny, církve, státy a politické strany.

Přesto přese všechno učinily vědy o člověku ve dvacátém století některé rozhodné pokroky. Prosadila se zásada objektivního, nezájatého, primárně nehodnotícího přístupu. Aspoň teoreticky bylo uznáno, že žádná ideologie náboženské nebo politické povahy nemá právo předem mařit takový objektivní průzkum lidského chování. Byly překročeny hranice povrchního vědomí, které se živelně vytváří v jednotlivcích a skupinách a které má vždy v té či oné míře výrazně obranný, apologetický charakter: je vytvářeno permanentní snahou vydávat povrch za podstatu a zracionalizovanými nebo zetižovanými argumenty se držet na příslušné morální výši. Člověk začal být zkoumán v jednotě jeho vědomých i nevědomých pochodů a byly již odkryty a konkrétně prozkoumány některé mechanismy umožňující porozumět tomu, jak se člověk vyvíjí, vyvíjí a mění v průběhu svého života. Záhada lidského nitra začala být metodicky spojována s průzkumem pozorovatelného chování člověka v různých situacích, o samotě i ve skupinách, a problém kvality lidské přirozenosti začal být spojován s celým komplexem kultury, s lidským dílem, se společenskými systémy, technickou i duchovní kulturou, s problémem člověka jako tvůrce, ale také ničitele hodnot. Začala se vyjevovat stále zřetelněji relativní plastičnost člověka a dynamický ráz jeho povahy, aniž by se přitom ztratily ony hranice určované relativně stálými faktory lidského života a lidské existence.

Je nepochybné, že jedna z klíčových úloh v tomto úsilí, které se obrací ke konci konců k postupné praktické přeměně tradičních forem lidského života, náleží psychologii a psychoanalýze. Podíl psychoanalýzy je o to svažnější, že jde o prvou systematickou teorii a metodu, která se soustavně zaměřuje na porozumění zdánlivě nejiracionálnějším a nejtemnějším stránkám lidské existence a na terapeutickou pomoc jedincům, kteří se pohybují často těsně na hranici života a smrti. Psychoanalytické průzkumy nelze obviňovat z naivního optimismu a profesorského moralizování, neboť s těmito postoji by každý psychoterapeut velmi brzy ztroskotat. Zůstává však problémem, do jaké míry nálezy získané touto metodou lze použít jako prostředku k osvětlení obecnějších otázek člověka jako společenské bytosti a vývoje lidstva jako specifického druhu. Některé neúspěchy, které

vyznačují psychoanalýzu při pokusech o aplikaci na společenský život, vedly část psychoanalytiků k přesvědčení, že bude třeba se pokusit o integraci individuálně zaměřené psychoanalýzy se sociologií a jinými společenskými vědami, počítaje v to i marxistické pojetí společnosti a člověka. Tato integrace je nesnadná, probíhá za stálého nebezpečí eklektického směšování divergentních soustav, vyrůstá však ze základních konfliktů naší epochy, postupně se rozvíjí a zdokonaluje.

Kniha Ericha Fromma patří mezi jeho poslední práce, inspirované „tísni doby“ a rostoucím vědomím společenské odpovědnosti humanisticky orientované inteligence. Kniha nazvaná poněkud sentimentálně „Lidské srdce“ nezamýšlí podat analýzu celé motivační pudově citové struktury lidského života, poeticky nazývané „srdcem“. Je, jak autor sám poznamenává, spíše rubem jeho dřívější knihy „Umění milovat“, která pod zdánlivě erotickým názvem zkoumá především pozitivní, produktivní a konstruktivní motivaci v člověku. Fromm si vzal za úkol prozkoumat na základě svých psychoanalytických zkušeností, četby a úvah ony tendence lidské přirozenosti, o nichž náboženství říká, že se projevují jako „srdce nakloněné ke zlému“. Rovina problému je nepochybně v morální dichotomii dobra a zla, spravedlnosti a bezprávi, avšak autorův přístup je pokusem kombinovat psychiatricko-psychologická hlediska s morálními a společenskými problémy. Proto v ohnisku zájmu je vedle rozboru tzv. lidské přirozenosti zejména otázka násilí v lidském životě, destruktivních analýz v jednotlivcích i skupinách, sebeit individual i sociálních organismů a problém rozhodování a volby.

Fromm jako praktický psychoanalytik je předem chráněn proti naivním zjednodušením, jimž tak často podléhají spekulativní úvahy moralizátorů. Nedá si vsugerovat žádnou ze svůdných krajností, ať už má pesimistickou nebo optimistickou variantu, ať exaltuje lidskou svobodu nebo se sklání před železnou nutností, ať staví na nejvyšší místo jednotlivce nebo kolektiv, ať hlásá věčný mír anebo rozhodné i násilné odporování zlu. Autor ví dobře, že s takovými jednoduchými recepty nedojdeme daleko ani v individuální terapeutické nebo pedagogické praxi, tím méně pak na širokém, nebezpečném napětím poznamenaném kolbišti sociálních, národních, třídních a jiných konfliktů. Snaží se zahrnout do svých konceptů celou pozitivní tradici psychoanalytického poznání a zároveň humanistickou část filosofických a kulturních tradic Západu a zčásti i Východu. Vrací se znovu k problémům, které ho znepokojovaly v díle „Útěk od svobody“, ve studii „Člověk sám pro sebe“ i v knize „Zdravá společnost“. Používá výdobytků svého myšlení k tomu, aby se pokusil odpovédět na otázku, jaké má soudobé lidstvo předpoklady k dalšímu svému vývoji a jak mocné jsou síly, které tuto budoucnost ohrožují.

Na počátku své studie vyslovuje Fromm částečnou nelibost nad tím, že je proště přirazován mezi tzv. neoanalytiky, představitelé kulturní psychoanalýzy apod. Jistě si dobře uvědomoval, že touto

svou studii se vrací k problematice, kterou zanechal ve svých pozdních dílech dalšímu zkoumání zakladatel psychoanalýzy S. Freud. Je zajímavé, že Freudovy hypotézy o pudu lásky a pudu smrti čím méně jsou ověřitelné empirickými daty, tím více působí stimulujícím vlivem na myšlení zejména v posledních desetiletích. Některé důvody pro tento zájem jsme již uvedli. Destruktivita v člověku se stala jedním ze základních problémů soudobé civilizace. Fromm je si vědom toho, že v klasické psychoanalýze je mnoho dobrého a dodnes platného, a také se k těmto objevům stále znovu a znovu ve své studii hlásí a znovu je promýšlí.

Od Freudovy smrti vznikla nad problémem tzv. pudu lásky a pudu smrti rozsáhlá mezinárodní diskuse, která nezajímá jenom profesionální psychoanalytiku, ale daleko širší okruhy vědecké a kulturní veřejnosti. Přibližně ve stejné době jako Frommova studie se objevuje i velká práce známého etologa Konrada Lorenze „Das sogenannte Böse“, jež, vycházejíc ze srovnávacích studií chování živočichů od ryb až po savce, ústí nakonec ve znepokojeně úvahy biologa o lidské agresivitě a její spojitosti právě s oněmi vlastnostmi, které u člověka a živých tvorů vůbec považujeme za nejlepší: s láskou, věrností, entuziasmem a obětavostí. Oba myslitelé věnovali celý svůj život studiu živých organismů a jejich chování. Oba příliš nemilují strojovou civilizaci, která tak často svými zásahy deformuje a devastuje životní pochody. Oba se snaží ukázat lidstvu, jež samo sebe ohrožuje, východisko z tíživé situace. A oba se shodně obracejí k Freudovi nikoli proto, že by jeho úvahy o erotických a ničivých tendencích považovali za vyřešení celého problému, nýbrž proto, že si opětovně uvědomují neobyčejnou aktuálnost takto postavené otázky: které jsou to vlastně síly, jež vedou člověka k tvoření a přetváření života, k uchování a rozmnožování životních a civilizačních hodnot, a které jsou to síly, které jej ženou k ničení, zabíjení, devastaci přírody, genocidě, koncentračním táborem a válečným katastrofám. Je to pochopitelné i proto, že celá problematika agresivity dostala v povědomí epochy vyhrocený ráz vždy poté, kdy světová válečná katastrofa otřásla morálními hodnotami celého lidstva. Jestliže Freudovy úvahy navazují na otřes první světové války, pak Frommovy a do určité míry i Lorenzovy úvahy se odvíjejí na pozadí ještě většího otřesu druhé války světové.

Nejpodstatnějším výsledkem Lorenzových etologických studií je poznatek, že růst agresivity je druhou stránkou vývoje takových citů, instinktů a forem chování, jako je láska, péče, věrnost nebo entuziasmus. To je hluboký postřeh, který vrhá ostré světlo i na tzv. problém dobra a zla v lidském životě. Celý rozpor by bylo možno formulovat asi takto: čím dokonalejší je život, k čím vyšším hodnotám směřuje, tím je zároveň schopen hlubšího úpadku a větší degradace. Nejhorší chování je vnitřně spojeno s nejlepším; corruptio optimi pessima. Lorenz ukazuje, jak morální a společenské hodnoty probouzející v lidech „povznesenou mysl“, nadšení a jiné vznešené

pocity jako svou integrální součást obsahují zároveň tendenci a potřebu bránit a hájit tyto hodnoty proti všem a všemu, co jim stojí v cestě nebo co je ohrožuje. Životní pochody jako by směřovaly k absolutnu, jehož druhou stránkou je potřeba absolutní oběti, podřízení všeho absolutnímu cíli. Jen tvorové schopní přátelství a lásky, jež přesahují pouhou kalkulaci a utilitaritu, jsou schopni zároveň smrtelné nenávisti. Právě proto, že člověk vytvořil umělý svět kultury, je také potencionálně a částečně aktuálně nejdestruktivnějším tvorem na zemi. Lorenzovo řešení se v podstatě omezuje na rady, aby člověk pomocí rozumu a sebekontroly dovedl přesně rozlišit onen bod obratu, kdy láska, přátelství, nadšení a jiné podobné pozitivní postoje se převracejí v agresivitu toho typu, která již samu sebe nezná a v jejichž projevech se ztrácí smysl pro míru, racionálnost a přiměřenost právě tak jako ostatní morální a rozumové hodnoty.

Frommova analýza forem násilí a agresivity vyniká především snahou o jemnou diferenciaci. Výraz „agrese“, který se stal zároveň politickým a žurnalistickým termínem, nabyl jednoznačně pejorativního významu. Charakterizujeme-li chování jednotlivce, státu nebo národa jako agresivní, je to eo ipso morální odsudek. Z vědeckého hlediska je výraz „agrese“ morálně a hodnotově neutrální a znamená prostý popis chování, při němž jedinec nebo skupina hájí sebe nebo nějaké objekty anebo se je snaží získat bojem s nepřitelem. Obrana a útok se zpravidla střídají právě tak, jako se střídají emoce strachu a hněvu. Tyto typy chování jsou od životních procesů neodlučitelné, a kdo je zásadně popírá, popírá život. Agresivita a násilí jsou zásadně dvojí povahy. Jedny formy slouží životu, mají hravý nebo reaktivní, obranný nebo jinými pozitivními příčinami podmíněný charakter, anebo jsou to formy patologické, vyjadřující rozklad životních procesů, uvolnění destruktivních impulsů a přeměnu mechanismu obrany a útoku i používání násilí v samoučel.

Fromm ve svém výkladu postupuje podobně jako celá psychoanalýza, že totiž impulsům, tendencím a formám chování, které mají původně omezený význam, např. výklad v oblasti sexuálního chování, dává význam širší. Psychoanalýza tímto způsobem přehodnotila například pojmy libida a sexuality; Fromm razí výraz „nekrofilie“ nebo „potence“ v posunutém smyslu pro celkovou životní orientaci. Relativní oprávněnost takového postupu vyplývá z toho, že sexuální chování je v mnoha ohledech platným modelem chování v životě vůbec. Nekrofilní a biofilní orientace jsou vyjádřením základní polaritě lidského života, základního rozporu v samotném člověku. Fromm velmi správně ukazuje, že člověka nelze určit nalezením jedné vlastnosti, která by ho definovala. Člověk nemůže být takto definován určitým atributem, i kdyby to bylo vědomí, řeč, práce, praxe, společnost, druhá signální soustava nebo cokoli jiného, neboť postižení člověka je možné jen vyjádřením podstatných rozporů jeho lidské životní situace. Člověk patří právě tak přírodě jako dějinám a kultuře, je bytostí stejně tělesnou jako duchovní, k jeho bytí náleží

právě tak samota a osamělost, autonomie a svébytnost jako příslušnost k druhým lidem, včleněnost do společnosti, doby a kultury. Rozpor v podstatě člověka je zdrojem jeho neklidu, jeho horečné aktivity, jeho stálého hledání, jeho plastičnosti i nepřetržitého přetváření společenských a kulturních forem. Velikost a zároveň obtížnost jeho situace je dána tím, že seberozhodnější vůle po poznání, tvoření, spojení s druhými lidmi a progresu jej nemůže zbavit „tíže hmoty“, temného lákání vrátit se zpět do bezvědomého stavu, do nevědomých forem organického života nebo ještě k nižším stavům anorganické hmoty. Obtížnost a problematičnost lidské existence tkví právě v tom, jakým způsobem se daří člověku v jeho existenciálním rozporu se pohybovat a jeho polaritu progresivně překonávat.

Na rozdíl od Freudovy hypotézy pudu lásky a pudu smrti snaží se Fromm vymanit své uvažování o člověku z hranic teorie libida a teorie instinktů a postavit polaritu na širší základ celkové životní situace. Nevyhýbá se negativitě v člověku, dává destruktivitu a smrti její místo v životních procesech, avšak snaží se ukázat, jak tzv. biofilní orientace překonává to, co bychom mohli označit jako „existencialistický syndrom“. Fromm se totiž hlásí daleko rozhodněji ke klasické tradici renesance a humanismu, ke Spinozovi, Leibnizovi a Marxovi a považuje existencialistickou filosofii typu Heideggerova a do určité míry i Sartrova za spekulativní útvar, který verbálními prostředky bez dostatečné znalosti faktů lidského života mystifikuje rozpory lidské existence. Poznamenejme, že ovšem existencialistické úvahy o strachu, hnusu, smrti a nicotě mohou přece jenom sehrávat pozitivní roli jako filosoficko-literární exprese tíživých nálad a stavů, které si jejich autoři alespoň zčásti svou literární činností „odrealgouvají“.

Fromm byl často kritizován za povrchní optimismus. Jeho úvahy jsou opravdu oslavou produktivity, otevřenosti vůči světu, zdravého rozumu a nepodmíněnosti základních životních hodnot. Fromm věří v socialismus jako protiklad „barbarismu“, věří v možnost neomezené progresivního vývoje lidstva. Dojem moralizujícího kazatelství plyne podle mého názoru hlavně ze dvou příčin: Předně Fromm poněkud opustil nebo zúžil přírodovědeckou empirickou základnu psychoanalýzy. Jeho postoj je od začátku do konce hodnotící, zatímco klasická i soudobá empirická psychoanalýza primárně nehodnotí, nýbrž popisuje a interpretuje. Tak například s teorií libida, instinktů a pudů se vyrovnal Fromm poměrně jednoduše tím, že označil její rámeček za úzký a člověka za tvora s mizejícími instinkty. Avšak racionální a empirická linie v psychoanalýze čerpá svou ostrost a radikálnost právě z toho, že ukazuje, co se všechno děje s původními instinkty v transformacích lidského života. Člověk nemá jen zakrnělé instinkty, málo výkonné a nemohoucí, nýbrž prolomením živočišných forem instinktů dochází u člověka zároveň k přebytku podnětů, k růstu pudovosti, jíž člověk zvířata převyšuje, a také k tomu, že „prolomené instinkty“ se v jiné podobě jakoby vracejí a vytvářejí

například ve formách nutkavého chování ve stavech „diktatury svědomí“ kvasipudové útvary, které svou rigiditou, silou a opakováním nezůstávají pozadu za prvotními instinkty. Fromm samozřejmě zná obrovskou sílu těchto tendencí v člověku, avšak vidí je hlavně jako morální problematiku. Psychoanalýza je empiričtější, ukazuje, že v problematice pocitů viny, studu a úzkosti člověk stále ještě zůstává na úrovni, která se příliš neliší od úrovně živočišné. Mnoho negativních jevů v individuálním a společenském životě lze vysvětlit právě touto zinstinktivělou pseudomoralitou. Vždyť i fašismus, který Fromm tak nenávidí, byl vykonáván často lidmi hluboce přesvědčenými, že slouží své vlasti, svému národu, že konají svou povinnost.

Druhý důvod vyplývá z Frommova v podstatě negativního postoje k technice a hmotné civilizaci. I v této práci jsou obsaženy naprosto správné a plodné myšlenky o možnosti a nutnosti humanistické alternativy industriálního vývoje. Fromm však tuto alternativu podrobněji nerozvíjí, naopak vyjadřuje svůj despektem ke všemu mechanickému, technickému jako sféře neživého, mrtvého. Tato reakce je pochopitelná vzhledem k tomu, že Fromm většinu svého života strávil v americké průmyslové společnosti, která jen velmi obtížně překonává slepý kult peněz a výkonu, majetku a vnějšího blahobytu. Chybí mu dostatečná zkušenost ze socialistických zemí, kde právě nedostatky industriálního vývoje, nízká produktivita práce, nedostatečný zřetel ke kvalitě a hmotným vymoženostem vědeckého a technického pokroku vyvolávají celou řadu vážných morálních a psychologických, politických a společenských problémů. Člověk se vymaní z negativní závislosti na věcech a na přírodě jinak, než takovým rozvojem techniky, vědy a hmotné civilizace, který bude zároveň alespoň částečnou realizací rozvoje bytostných lidských sil, rozumu a fantazie, smyslu pro řád i estetiku technického tvoření. Frommův odvrát od těchto problémů směrem k náboženskomystickým směrům ukazuje zároveň hranice jeho vidění problematiky člověka v současné civilizaci.

Frommův antifašismus je podmíněn mimo jiné tím, že jako vynikající pracovník berlínského Ústavu pro psychoanalýzu a zároveň jako jeden z představitelů tzv. frankfurtské sociologické školy byl nucen opustit svou vlast a být pasivním svědkem brutálního ničení právě těch myšlenkových směrů, které jsou mu nejdražší: psychoanalýzy, marxismu a humanistické sociální psychologie. Fromm tvrdě odsuzuje fašismus a zároveň je jedním z nejnesmiřitelnějších kritiků oněch jevů, které sociologie označuje jako „etnocentrismus“: sobectví sociálních skupin a institucí, jejich intelektuální slepoty a morální bezohlednosti, zhoubných projevů nacionalismu, stranického fanatismu, kultu moci a násilí. Fromm tu jedním dechem jmenuje fašismus i „stalinismus“. A Stalin mu figuruje skoro vždycky po boku Adolfa Hitlera. Frommovy analýzy patologie kolektivního vědomí jsou cenné zejména proto, že ukazují rozsáhlou platnost analogie mezi jevy individuálního narcismu a egoismu a jevy narcismu a egoismu skupinového.

To, co se u jednotlivce snadno odsuzuje a trestá, prochází zatím často beztrestně, pokud jde o velké celky, jako jsou národy, státy a politické strany. Frommův návrh, připomínající například Comta nebo našeho Masaryka, aby city lásky, úcty a obdivu byly méně uzavírány do hranic užších sociálních skupin a institucí a více věnovány lidstvu jako nejvyššímu celku, je jistě užitečný a progresivní. Jeho slabost však spočívá v nedostatečném propracování cest a prostředků, které by vedly alespoň postupně k účinnému krocení a překonávání nacionalismů a jiných etnocentrismů. Jistě je správné provádět i sociálně psychologickou analýzu politiků a tzv. vůdců, kteří mají zvýšenou odpovědnost za řešení společenských konfliktů přiměřenými prostředky. Zdá se mi však, že jak Hitlerova, tak Stalinova postava je Frommem poněkud démonizována, aniž jsou odkryty širší společenské souvislosti, které umožňují, aby osoby právě s takovými kladnými a zápornými vlastnostmi sehrály tak obrovskou dějinnou roli. Zdá se mi, že kromě rozvoje nových koncepcí demokraticismu moderní společnosti nelze tyto problémy řešit bez organizovaného úsilí o postupnou realizaci vědeckého řízení ekonomických a společenských procesů.

Společnost nebude mít dostatečnou kontrolu nad svými vedoucími dotud, dokud formy demokraticismu a způsoby uplatňování vědy při řešení společensky závažných problémů nedozrají do onoho stupně, kdy takové tragické sociálně patologické procesy budou eliminovány se stejnou rozhodností, jako se civilizovaná společnost brání rozvoji zhoubných epidemií. Pokud jde o stalinismus, je nutno poznamenat přinejmenším důležitý rozdíl v zahraniční politice hitlerovského Německa a Sovětského svazu spočívající za éry Stalinovy v tom, že Sovětský svaz přes všechny deformace vystupoval zahraničně politicky jako jediná neagresivní velmoc.

Frommova studie o destruktivních silách v člověku je cenná zejména tím, že usiluje vrhnout světlo psychologické analýzy na oblasti, které dosud příliš často zůstávají zatemněny různými afekty, ideologismem a mysticismem. Jako psychoanalytik zná Fromm dobře formativní vliv psychologického odhalení, které mění, i když nikoli neomezeně, celou lidskou situaci. To se vztahuje nejenom na životní situaci jednotlivce, ale do určité míry i na celé veřejné, kulturní a historické vědomí doby. Postupné odhalování kultu násill a falešných společenských autorit je důležitým příspěvkem ke zmírňování nebezpečných a tragických konfliktů mezi národy a systémy a k šíření vědomí o tom, že ideologické protiklady nemohou nikdy zrušit základní znaky lidské existence, které jsou univerzální a pojí všechny lidi bez ohledu na jejich morální, politické a ideologické postoje v jeden živoucí celek, spjatý nyní i společným osudem, společnými nadějemi a úzkostmi. Rozvinutí metod a prostředků, jak zvládat celospolečensky důležité síly, zbavovat je jejich iracionality a destruktivnosti, je však úkolem, který je z největší části teprve před námi.